

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Χρήστου Σπ. Βούλαρη, Νέα θεώρησις τῶν ἐρίδων τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀντιπάλων τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Ἀνακρίνωσις εἰς Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι 1976, σελ. 162.

Ἡ παροῦσα μελέτη σκοπεῖ, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν λύσιν ἐνὸς τῶν σοβαρωτέρων προβλημάτων τῆς Κ. Διαθήκης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν κατάδειξιν τῆς ἀνεδαφικότητος τῆς τε μεθόδου καὶ τῆς θεωρίας τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης. Ὡς γνωστόν, ἡ θεωρία τοῦ F. C. Baur καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ περὶ τῆς υπάρξεως ἰδεολογικῶν συγκρούσεων ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, μεταξύ «λουδαϊζόντων» καὶ «ἐλληνιζόντων» χριστιανῶν, ἐβασίσθη κυρίως ἐπὶ τῆς μελέτης τῶν δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Παρὰ δὲ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ πορίσματα καὶ τὰ φιλολογικὰ κριτήρια τῆς Σχολῆς ταύτης ἀπερρίφθησαν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἐρευνητῶν, ἐν τούτοις ὡς ἱστορικαὶ προϋποθέσεις καὶ τὰ πλαίσια ταύτης ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν ἀκόμη καὶ σήμερον παρὰ τῇ δυτικῇ φιλελευθέρα ἐρεύνη. Ἀκριβῶς δὲ ἡ μὴ ὑπέρβασις τῶν πλαισίων τούτων ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μὴ εἰσέτι λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν ἐν Κορίνθῳ ἐρίδων. Ἡ λύσις τούτων ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς παρούσης μελέτης, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας ἀνεκοινώθησαν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἐγένοντο δὲ ἀποδεκτὰ ὑπὸ πολλῶν ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν τῆς Κ.Δ. ἐν τῇ Δύσει, οἵτινες καὶ συνεχάρησαν ἐπὶ τούτῳ τὸν συγγραφέα, ὡς πληροφοροῦμαι.

Ἡ ὅλη μελέτη διαιρεῖται εἰς δύο (2) κεφάλαια, ὧν προτάσσεται μακρὰ εἰσαγωγή, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξετάζονται κριτικῶς πᾶσαι αἱ ἄχρι τοῦδε διατυπωθεῖσαι ἀπόψεις. Ἀκολούθως, εἰς τὸ Α' Κεφάλαιον ἀναπτύσσονται αἱ προϋποθέσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ θέματος. Ἰδιαιτέρως, ἐν παραγρ. 1 ἐξετάζονται λεπτομερῶς τὰ δεδομένα τῶν Πράξεων καὶ τῶν πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῶν, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἱδρυσιν, τὴν σύνθεσιν καὶ τὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Ἐνταῦθα διαπιστοῦνται, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ Ἰουδαίους χριστιανούς, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ τελείως νέον στοιχεῖον δεδομένου, ὅτι ἄχρι τοῦδε ἐπιστεῦετο ὅτι αὕτη ἀποτελεῖτο ἐξ ἐθνικῶν χριστιανῶν, ἀποτελοῦσα τοιοῦτοτρόπως τὸν χῶρον συγκρούσεως μεταξὺ τοῦ Ἰουδαϊκῆς προελεύσεως Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐξελθισμὸν τοῦ πρώτου. Ἐν παραγρ. 2 ἐξετάζεται ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ἀπὸ τῆς ἐκ Κορίνθου ἀναχωρήσεως τοῦ Παύλου μέχρι καὶ τῆς ἀποστολῆς τῆς Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς. Ἐνταῦθα ἀναλύονται τὰ εἰσαγωγικὰ προβλήματα τῶν ἐπιστολῶν, ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν φιλολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ πραγματικῶν δεδομένων, ἀποδεικνύεται δὲ ἡ ἐνότις καὶ ἡ ἀκραιότες ἀμφοτέρων τῶν ἐπιστολῶν. Τέλος, ἐν παραγρ. 3 ἐξετάζεται καὶ προσδιορίζεται ἡ θέσις καὶ ἡ σχέσις τῆς περικοπῆς Α' Κορ. 1,10-4,21 ἔναντι τῶν λοιπῶν κεφαλαίων τῆς Α' πρὸς Κορινθίους καὶ τῆς Β' πρὸς Κορινθίους.

Εἰς τὸ Β' Κεφάλαιον γίνεται ἡ νέα θεώρησις τοῦ προβλήματος. Οὕτως ἐν παραγρ. 1 ἐξετάζονται αἱ διδασκαλία, ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ προέλευσις τῶν ἀντιπάλων τοῦ Παύλου διὰ τῆς ἐξιχνιάσεως καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ πνευματικοῦ καὶ θεολογικοῦ ὑποβάθρου τῶν χαρακτηριστικῶν ὄρων, ἐκφράσεων καὶ ἔννοιων, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῖ ὁ Παῦλος πρὸς ἀντιμετώπισιν αὐτῶν. Ἡ διαπίστωσις εἶναι, ὅτι οἱ ἀντίπαλοι οὗτοι ἦσαν Ἰουδαῖοι τῆς δια-

σποράς, τελούντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Φίλωνος. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν πορισμάτων τούτων, ἐν παραγρ. 2 ἐξετάζεται ὁ χαρακτήρ τῶν ἐν Κορίνθῳ ἐρίδων. Ἐνταῦθα διαπιστοῦται, ὅτι αἱ ἔριδες προσκλήθησαν ἐκ τῆς δραστηριότητος τῶν Ἰουδαίων ἀντιπάλων τοῦ Παύλου, ἐνεργούντων ἐντὸς τοῦ πλαισίου γενικωτέρου προγράμματος τοῦ ἐπισήμου Ἰουδαϊσμοῦ ἐναντίον τοῦ Παύλου καὶ γενικώτερον ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιτιθέμενοι εἰς τὸ περὶ τοῦ σταυροῦ κήρυγμα τοῦ Παύλου καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίαν τοῦ Φίλωνος, οὗτοι ἐδίδασκον ὅτι ὁ Θεὸς ἔθεσεν ἐξ ὑπαρχῆς ἐμφύτους δυνάμεις εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς σωτηρίας του, ὅποτε οἰαδήποτε ἐξῶθεν ἐπέμβασις καὶ βοήθεια τυγχάνει περιττή. Οὕτω, κατ' αὐτούς, ἡ σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ στερεῖται οἰασδήποτε σωτηριολογικῆς ἀξίας, ὁ δὲ Χριστὸς στερεῖται τῆς ιδιότητος τοῦ Λυτρωτοῦ καὶ τοῦ θεανδρικοῦ χαρακτήρος τοῦ προσώπου του, ὡν ἀπλῶς σοφός τις διδασκαλός (ραββίνος), ὡς σοφοὶ διδάσκαλοι ἦσαν καὶ οἱ ἀπόστολοι. «Μερίζοντες» λοιπὸν τὸ θεανδρικὸν πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐξισοῦντες αὐτὸν πρὸς τοὺς ἀποστόλους, οἱ ἀντιπαλοὶ τοῦ Παύλου ἐδημιούργησαν τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐρίδων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, παραπλανήσαντες πολλοὺς χριστιανούς. Αἱ ἔριδες αὗται δὲν εἶχον θεολογικὸν-δογματικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' ἐξέφραζον τὴν προτίμησιν τῶν παραπλανηθέντων χριστιανῶν πρὸς τὰ πρόσωπα καὶ τὴν σοφίαν τοῦ Παύλου, τοῦ Ἀπολλῶ, τοῦ Κηφᾶ καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὰ ἐπιλεγόμενα τῆς μελέτης συσχετίζονται τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης πρὸς τὴν ὅλην τακτικὴν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἐναντίον τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἀποδεικνυομένου τοιουτοτρόπως τοῦ γενικωτέρου καὶ καλῶς ὀργανωμένου σχεδίου αὐτοῦ πρὸς καταπολέμησιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπιτεταίη περὶ τῆς εἰς τὴν γαλλικὴν, βιβλιογραφία καὶ πίναξ ὀνομάτων.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Θεοφίλου Ξ. Σιμπούλου, Ἀρχιμ., Θεολόγου-Ἱεροκήρυκος, Δ/νοῦ εἰδικῆς Σχολῆς Ἱερατικῆς μορφώσεως, Πρωτοσυγκέλλου Ἱ. Μητροπόλεως Φθιώτιδος, ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΓΑΛΗΣΙΩΤΗΣ (1230-1307). Συμβολὴ εἰς τὴν ἱεράν ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας (κλάδον Πατρολογίας), Ἀθῆναι 1978, σσ. 577.

1. Πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἐρευνητικῆς ἐργασίας. Ὁ φιλόμουσος πατὴρ Σιμόπουλος, γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων ἀξιολόγων μελετῶν, δίδει τὸ πρῶτον εἰς τὴν δημοσιότητα κείμενα ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἄχρι τοῦδε ἤμιστα γνωστοῦ εὐρυμαθοῦς μοναχοῦ Μελετίου τοῦ Γαλησιώτου. Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ του ἐξετάζει τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔζησεν ὁ Μελέτιος, τὰς Μονὰς καὶ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Γαλησίου ἔρους, δίδει ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῆς χρήσεως τῆς Ἀλφαβηταφάβητου ποιητικῆς μεθόδου γενικῶς καὶ περιγράφει τοὺς 25 Κώδικας, οὓς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν, τοὺς περιέχοντας τὰ ἐκδιδόμενα ἔργα τοῦ Γαλησιώτου.

2. Ἐντύπωσιν προκαλεῖ εἰς τὸν ἀναγνώστην τοῦ ἔργου ὅτι, ἐνῶ μνημονεύονται οἱ 25 Κώδικες, οὓς ὁ σ. ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἐκδοσίν του, ἐν τούτοις οὐδαμῶς συνήνητσα ἐν τῷ apparatus criticus τυχὸν διαφορὰς γραφῆς ἐντὸς τοῦ κειμένου. Διερωτᾶται τις ἄπαξ-ἀπαντες οἱ Κώδικες ὁμοφωνοῦν ἐν τῇ ἐκθέσει; Καὶ ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει ποία ἡ συμβολὴ τοῦ ἀντιγράφου τὸ Κείμενον, πλὴν τῶν μνημονευομένων σχετικῶν χωρίων ἄλλων συγγραφέων; Δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης ἂν αἱ παραπομπαὶ αὗται προὑπῆρχον ἐν τοῖς Κώδιξιν ἢ ὁ ἐκδοὺς τὰ ἔργα ταῦτα πατὴρ Θεόφιλος ἀνεῦρε καὶ ἐσημείωσε τὰ χωρία καὶ τὰς παραπομπάς.

3. Παρὰ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις μου, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι ὁ πατὴρ Σιμόπουλος διὰ τοῦ ἀνά χειρὰς ἔργου του συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν γνωριμίαν μᾶς προ-

σωπικότητα, ἤμισα ἄχρι τοῦδε γνωστῆς. Ἀποδίδω τὸν δίκαιον ἔπαινον εἰς τὸν φίλεργον θεολόγον, τὸν ἐπιδιδόμενον μετὰ ζήλου εἰς δημοσιεύσεις μελετῶν θεολογικοῦ ποικίλου περιεχομένου, ἀξίας μνείας.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Γιάννης Ἄντ. Καλέλλης, Καθηγητῆ, Τὸ θεολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Ὀριγένη, Μυτιλήνη 1978, σσ. 327.

1. Ὁ ἐν Μυτιλήνῃ εὐρισκόμενος Καθηγητῆς τῆς Μέσης Παιδείας κ. Γιάννης Ἄντ. Καλέλλης, ἐσκέφθη νὰ ἀσχοληθῆ μετὰ τὴν πλέον σοφὴν καὶ πολυσύνθετον μορφήν τοῦ «χαλκεντέρου» Ὀριγένους καὶ μάλιστα μετὰ τὸ «θεολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ σύστημα» αὐτοῦ. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἐν τῷ Προλόγῳ του, ὅτι «ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὑπῆρξε σύνομη φοιτητικῆ μελέτη σχετικῆ μετὰ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Ὀριγένη γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου». Καὶ συνεχίζει: «Μιὰ προσεκτικότερη ἡμῶς καὶ βαθύτερη ἔρευνα τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Ὀριγένη ὀδήγησε στὴν πεποίθησιν πὼς ὁ μέγας αὐτὸς ἄνθρωπος εἶχε ἀφομοιώσει ὀλόκληρην τὴν ἀρχαία σοφία καὶ ἔκρυσσε μέσα στὰ συγγράμματά του τὰ σπέρματα πολλῶν ἰδεῶν ποὺ ἔγιναν θέσεις τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας καὶ θεολογίας».

2. Διὰ νὰ ἀναπληρώσῃ λοιπὸν τὸ κενόν, ὅτι «στὴν Ἑλλάδα λείπει μιὰ λεπτομερῆς ἀνάλυση καὶ ἔκθεσις τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ θεολογικοῦ στοχασμοῦ του ποὺ νὰ ἀναζητᾷ τὴν πηγὴ τῶν ἰδεῶν του καὶ τὴν προέκτασίν του μέσα στὴ σκέψιν τῶν μετέπειτα αἰώνων», ἐπεχείρησε νὰ καλύψῃ τὴν ἑλλειψὴ αὐτῆ μετὰ τὸ ἀνά χεῖρας ἔργον. Ἀξιέπαινος καὶ φιλότιμος ἡ προσπάθεια, ἀλλ' ὑπὲρ τὰς δυνάμεις τοῦ γυμνασιακοῦ καθηγητοῦ, ἀγνοοῦντος παντελῶς τὴν πλουσιωτάτην ξένην βιβλιογραφίαν περὶ τῆς μεγάλης ταύτης θεολογικῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐποχῆς του. Κάθε πτυχὴ τοῦ ἰδεολογικοῦ, θεολογικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ κόσμου τοῦ Ὀριγένους ἀπαιτεῖ συγκριτικὴν μελέτην οὐ μόνον τῶν πρὸ αὐτοῦ Ἀλεξανδρινῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Φιλωνος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν συγγραφέων, ἀκόμη καὶ τῆς ἐξωεκκλησιαστικῆς κινήσεως τῶν Ἀνατολικῶν Ὀρθοεικῶν καὶ τέλος τοῦ Γνωστικισμοῦ. Οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁμολογοῦν ὅτι συνήντησαν πολλὰς δυσχερείας εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ συνθέσουν τὴν «Φιλοκαλίαν», ἥτις τὴν Ἀυθολογίαν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ὀριγένους. Ἐπίσης, οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τῆς στροφῆς τοῦ Ὀριγένους ἐπὶ τὸ συντηρητικώτερον μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἐξ Ἀλεξανδρείας καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυσιν τῆς Νεοαλεξανδρινῆς Σχολῆς τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, μάλιστα ἐπὶ τοῦ ἀντιγνωστικοῦ πεδίου.

3. Ὁφέλιμον ἴσως βιβλίον διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς Θεολογίας.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Δημητρίου Καλούμενου, Ἡ σταύρωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια τῶν γεγονότων τῆς 6-7 Σ/βρίου 1955 εἰς τὴν Κων/πολιν, Ἀθήναι 1978.

1. Ὁ κ. Καλούμενος συντάξε τὸ ἀνά χεῖρας ἔργον μετὰ ἀφθονον φωτογραφικὸν ὕλικόν, ἀφορῶν εἰς τὰ πράγματι τραγικὰ γεγονότα ποὺ ἔγιναν ἐναντίον τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Κων/πόλεως τὴν 6/7 Σ/βρίου 1955. Ὡς σημειοῖ ὁ ἴδιος «ἡ ἐργασία αὐτῆ εἶναι πρᾶξις ἐθνικῆ, ὡς μιὰ συμπάραστασις εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς Πατρίδος μας κατὰ τῶν αἰώνων ἐχθρῶν τῆς φυλῆς μας, διὸ καὶ προέβην εἰς τὴν ἐκδοσιν αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῶν φωτογραφιῶν, τὰς ὁποίας ἐλαβα ἐγὼ προσωπικῶς μετὰ κίνδυνον τῆς ζωῆς μου τὴν τρομερῆ ἐκείνη νύκτα, ἐκτελῶν ὡς Ἕλληνα τὸ καθήκον τοῦ Κωνσταντινουπολίτου δημοσιογράφου καὶ φωτογράφου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου»!

2. Τὸ ἔργον ἐμπεριλαμβάνει τὰ ἐξῆς: Εἰσαγωγὴν (σ. 9), Χάρτην τῆς Κ/πόλεως (σ. 17), Περιγραφὴν τῶν γεγονότων ὑπὸ τοῦ παγκοσμίου Τύπου (σ. 21), τὴν Α.Θ.Π. τὸν ἀοιδιμον Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἀθηναγόραν ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων (σ. 32), κάμνει δὲ σύγκρισιν δύο πολιτισμῶν (σ. 36), περαιτέρω περιγράφει τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (σ. 39), τὴν Ἱ. Μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (Βαλουκλή), τοὺς τάφους τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῶν Μεγάλων Ἐδεργετῶν (σ. 47), τὸν Ἱ. Ναὸν καὶ τὸ Ἀγίασμα τῆς Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν καὶ ἄλλας Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς τοῦ Βυζαντίου (σ. 63), τὰς πυρποληθεῖσας Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς τοῦ Βυζαντίου (σ. 104), τὰς Ἐκκλησίας τῶν περιοχῶν Γαλατῶ καὶ Βοσπόρου (σ. 125), τὰς Ἐκκλησίας καὶ τὰ Νεκροταφεῖα τῶν περιοχῶν Σταυροδρομίου, Ταταούλων καὶ Πικριδίου (σ. 159), Ἐκκλησίας καὶ Νεκροταφεῖα διαφόρων περιοχῶν τῆς Κ/πόλεως (σ. 211), τὸ Προεδρεῖον τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς τόπους τῆς καταστροφῆς (σ. 225) καὶ τέλος τὰς καταστροφὰς καταστημάτων καὶ οἰκισμῶν, ἐν ἐπιλόγῳ δὲ τὸ λυκόφως τῆς ἐλπίδος (σ. 275).

3. Ἐκαστον κεφάλαιον ἀποτελεῖ περιγραφὴν ἐν προοιμίῳ τῶν ἐν συνεχείᾳ παρατιθεμένων εἰκόνων, μάλιστα μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἐκάστου προοιμίου. Τὸ ὅλον ἔργον περιλαμβάνει 402 εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἀναπαριστοῦν βαρβαρικὰς καταστροφὰς δυσπεριγράφτου μανίας τοῦ τουρκοῦ ὄχλου κατὰ τὴν νύκτα τῆς 6/7 Σ/βρίου 1955. Τὴν συγκλονιστικὴν περιγραφὴν τῶν γεγονότων δίδει ὁ κ. Καλούμενος ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ του. Ἄρκει τὸ ξεφύλλισμα τοῦ ἔργου ὑπὸ τοῦ οἰουδήποτε, μαρφαμένου ἢ μὴ, πολιτισμένου ἢ μὴ, Ἕλληνος ἢ ξένου, τοιμῶ νὰ εἴπω καὶ ἐκείνων τῶν Τούρκων, οἵτινες δὲν ἔχασαν τελείως τὴν εὐαισθησίαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ πάραυτα μὲ εὐρη βαθυτάτης συγκινήσεως τὸ δυσπερίγραπτον ἔγκλημα τοῦ ἀφηνιάσαντος μισαλλοδόξου τουρκοῦ ὄχλου.

4. Ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου κ. Καλούμενος εἶναι ἀσφαλῶς ἄξιος τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Ἔθνους καὶ μάλιστα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας γενικώτερον καὶ τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου εἰδικώτερον, διότι μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του ἀπετύπωσε τὰ πανάθλια γεγονότα τῆς ἀποφράδος ἡμέρας τῆς 6/7 Σ/βρίου 1955.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΙΟΝΗΣ

WEITZMANN (Kurt), LOERKE (William C.), KITZINGER (Ernst), BUCHTHAL (Hugo). — *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. — Princeton The Art Museum, Princeton University, 1975.— VIII+184 p., ill.; 26 cm.; relié toile.

On sait qu'à l'occasion du départ en retraite du célèbre historien d'art Kurt Weitzmann, une belle exposition de manuscrits à peintures eut lieu à Princeton, en avril-mai 1973, exposition organisée à l'aide des ressources des seules collections américaines. En prélude à cette manifestation, le Prof. Weitzmann donnait, le 13 avril, une conférence dans laquelle il faisait le point des études relatives à l'illustration du livre byzantin; le lendemain se tenait un colloque conçu, de même que l'exposition, comme un hommage à K. Weitzmann, avec, pour participants, trois éminents spécialistes, le Prof. William C. Loerke, de Dumbarton Oaks, le Prof. Ernst Kitzinger, de Harvard, et le Prof. Hugo Buchthal, de New York. Les quatre contributions présentées par ces auteurs lors des deux journées inaugurales ont été réunies en un volume richement illustré et muni de tout l'appareil d'érudition qui en fait un ouvrage auquel on pourra se référer de façon durable.

Le livre s'ouvre (pp. VII-VIII) sur une préface du président du Département d'art et archéologie de Princeton University, John Rupert Martin.

La conférence de K. Weitzmann (pp. 1-60) brosse un remarquable panorama —passé, état présent, perspectives d'avenir— de la discipline qui a pour objet l'étude du livre enluminé byzantin. Il distribue, de façon imagée, la matière en sept «cercles» de plus en plus larges, concernant successivement: la réunion et la publication des documents; la reconstruction de manuscrits fragmentaires; la «migration» de miniatures dans des textes différents de celui pour lequel elles avaient été conçues; la copie d'illustrations de livres dans d'autres catégories de monuments (mosaïques, fresques, etc.); l'impact sur des cultures étrangères; les origines juives de l'illustration de l'Ancien Testament; enfin, l'invention, puisée dans l'art gréco-romain, de l'illustration narrative. En conclusion, il souligne l'ampleur du travail qui reste à accomplir, travail au bout duquel on devrait arriver à «une meilleure compréhension de la continuité de notre civilisation occidentale».

Le texte de W. C. Loerke (pp. 61-97) traite de miniatures qui sont à l'évidence des copies de peintures murales. En sens inverse, E. Kitzinger (pp. 99-142) définit le rôle qu'ont joué les peintures des manuscrits comme modèles de certaines décorations monumentales. Enfin, H. Buchthal (pp. 143-177) pose quelques jalons pour une histoire future de l'enluminure au temps des Paléologues, montrant que l'art du XIVe siècle s'inspira avec prédilection des chefs d'oeuvre de la renaissance du Xe, et mettant en relief l'importance du monastère des *Hodèges*, dont le scriptorium eut une part prédominante dans la production des beaux livres dans la dernière période de Byzance.

Un index très clair et très complet (pp. 179-184) facilite la consultation de cet excellent ouvrage collectif.

Charles ASTRUC

(BN de Paris)

B. L. Fonkic, *Grecesko-Russkie kul' turnye svjazi v XV-XVII vv. Greceskie rukopisi v Rossii* (=Οἱ ἑλληνορωσικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις τὸν 15 μὲ 17 αἰ. — Ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴ Ρωσία), *Μόσχα*, εκδ. Nauka, 1977, σ. 237 (Akademija Nauk SSSR, Institut Vseobščej Istorii).

Εἶναι γνωστὸ σ' ὄλο τὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο ὅτι μποροῦν νὰ βρεθοῦν ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὰ περισσότερα ἀπ' τὰ κράτη τῆς ὑψηλῆς, ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη γνωστὸ ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις εἶναι κράτος ὅπου κατ' ἐξοχὴν ὑπάρχουν ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Αὐτὸ εἶναι ἐπόμενον μετὰ τῆς τὸσες σχέσεις ποὺ εἶχε ἡ Ρωσία μὲ τὸ Βυζάντιο, μετὰ ἀπὸ τῆς σχέσεις τῆς Ρωσίας μὲ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον στὸ διάστημα τῆς ὀθωμανικῆς δουλείας, μετὰ ἀπὸ τὴν παραμονὴ τὸσων Ἑλλήνων στὴ Ρωσία καὶ τὸσων Ρώσων περιηγητῶν καὶ προσκυνητῶν στὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τέλος, μετὰ ἀπὸ τὸσες ἑλληνικὲς κοινότητες στὴ Ρωσία. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι μετὰ τὸ 1917 δὲν εἶχαμε συγκεκριμένους πληροφορίες γιὰ πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσις, μὴ καὶ ὁ κλασσικὸς κατάλογος τοῦ M. Richard [Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Παρίσι 1958 καὶ Supplément I (1958-1963), Παρίσι 1964] εἶναι πολὺ πτωχὸς ἰδίως γιὰ τὴν τύχη πολλῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων στὴν ΕΣΣΔ μετὰ τὸ 1917. Τῆς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες εἶχαμε ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων στὴν ΕΣΣΔ ἀπὸ τὴν E.E. Granstrem, τὸν A. P. Kazdan, τὸν M. F. Tonberg, τὸν S. K. Bogovlenskij καὶ ἄλλους, κυρίως ἀπὸ τὸ γνωστὸ περιοδικὸ Vizantijskij Vremennik. Στὸ ἴδιο περιοδι-

κὸ τις δύο τελευταῖες δεκαετίες μᾶς ἔδωσε πολλὰ δείγματα τῆς ἐργασίας του ὁ Β. L. Fonkic, ὁ ὁποῖος σήμερα ἔγινε γνωστὸς σάν ἑλληνιστῆς, παλαιογράφος καὶ κωδικολόγος.

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει στὸ νέο βιβλίον του 1) τὴ γραφὴ τῶν ἑλληνικῶν κωδικῶν καὶ τοὺς ἑλληνες κωδικογράφους στὴ Ρωσία τὸν 15ον καὶ 16ον αἰ., 2) τὸν Ἀρσένιον Σουχάνωφ (1607-1668) καὶ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ ἔφερε ἀπ' τὸ "Ἁγιον Ὄρος στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκην τῆς Μόσχας. 3) τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὸ πρῶτον κρατικὸν τυπογραφεῖον τῆς Μόσχας τὸ δευτέρον μισθὸ τοῦ 17ου αἰ. καὶ 4) τίς συλλογὰς ἑλληνικῶν χειρογράφων στὴ Μόσχα τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἰ., ὅπου παρουσιάζονται οἱ δύο συλλογὰς ἑλληνικῶν χειρογράφων: τοῦ Διονυσίου Ἰωαννίτη καὶ τοῦ Δοσιθέου Νοταρᾶ. Στὴν ἐξέταση αὐτῶν τῶν τεσσάρων κεφαλαίων μπορεῖ νὰ βρῆ ὁ ἐρευνητῆς ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἑλληνες κωδικογράφους ποὺ εἶναι ἄλλοι πολλοὶ γνωστοὶ καὶ ἄλλοι λίγο γνωστοί, ὅπως λόγου χάριν ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ Ἰσίδωρος μητροπολίτης Κιέβου, οἱ ἀδελφοὶ Λειχούδη, ὁ Ἀρσένιος μητροπολίτης Ἐλασσόνης, ὁ Ἱερόθεος μητροπολίτης Μονεμβασιάς, ὁ Ἱερόθεος Κουκουζέλης, ὁ Ἱερομόναχος Μακάριος καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἀπὸ καιρὸ ἔλειπε μιὰ συνθετικὴ ἐργασία πάνω στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴν ΕΣΣΔ μιὰ καὶ ἀριθμοῦνται αὐτὰ σὲ πολλὰς χιλιάδες. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ συγγρ. μελέτησε περίπου 6.000 ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Γι' αὐτὸ εἶναι μεγάλη ἡ συμβολὴ τοῦ συγγρ. στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ὁ τρόπος ἐργασίας του, ἰδίως στὴ σύνταξιν βιογραφικῶν στοιχείων γιὰ διάφορους κωδικογράφους καὶ τὸ γεγονός ὅτι γιὰ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς ἔχουμε μέχρι σήμερα ἐλάχιστα στοιχεῖα γνωστά, καταξιῶνουν τὸ ἔργο τοῦ κ. Fonkic σάν ἀτιμωσιμὸν ἐργο, ἀπ' ὅπου θὰ μπορέσουμε νὰ ἀντλήσουμε τὸ ἀπαραίτητον ὕλικόν γιὰ νὰ μελετήσουμε πιὸ βαθιὰ τὴν ἐργασία κάθε ἑλληνικοῦ κωδικογράφου στὴ Ρωσία, μέσα στὸ δικὸν του περιβάλλον. Ἄλλο σημαντικό σημεῖον τῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Fonkic εἶναι ἡ ταῦτιση πολλῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα δὲ γνωρίζαμε ἀπὸ ποιὸς εἶχαν γραφεῖ. Χάρη ὅμως στὸν Β. L. Fonkic σήμερα ἔχουν ἀναγνωρισθῆ αὐτόγραφα τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, τοῦ μητροπολίτη Κιέβου Φωτίου, τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου καὶ ἄλλων.

Ἡ μόνη παρατήρησή μας ἀναφέρεται στὸν τίτλον τοῦ ἔργου: «Греческо-русские кып-turnye svjazi v XV-XVII vv.» (=Οἱ ἑλληνορωσικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις τὸν 15ο μὲ 17ο αἰ.) καὶ ἀκολουθεῖ ὁ ὑπότιτλος: «Греческие рукописи в России» (=ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴ Ρωσία). Νομίζω, ὅτι θὰ ἦταν καλλίτερα, ἂν ὁ τίτλος γινόταν: «Из истории греческо-русских культурных связей в XV-XVII vv.» (=Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνορωσικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων τὸν 15ον μὲ 17ον αἰ.) διότι οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις εἶχαν καὶ ἔχουν μεγαλύτερον φάσμα καὶ δὲν καλύπτονται μόνο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ παρατήρησις αὕτη δὲ μπορεῖ νὰ μειώσει (ἐξάλλου δὲν ἔχει αὕτη τὴν πρόθεσιν), καθόλου τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ Β. L. Fonkic, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέραμε, μελέτησε περίπου 6.000 ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ μᾶς θυμίζει μὲ τὴ δουλειὰ του τό: «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Βόριδος πόνος» (πρβλ. σ. 53).

(Ἐσσεαλονίκη, ΙΜΧΑ)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΑΙΔΗΣ